

Ерназарова З.Ш.

**Етістіктің шақ категориясы:
семантика-когнитивтік талдау**

Мақалада когнитивті лингвистика теориясының категориялары негізінде қазақ тіліндегі етістіктің шақ категориясының құрылымдық грамматикада қалыптасқан сипаттамасы мен оның сөйлеу үстіндегі қолданысы арасындағы сәйкессіздіктің табиғатын түсіндіру мәселесі қарастырылады. Қазақ тілінде шақтың бірнеше когнитивті модельдері бар. Олардың қалыптасуы этностың мәдени-танымдық тәжірибесіне және тілдің қолданыс үстіндегі қызметіне тәуелді. Сонымен байланысты мақалада грамматикалық категорияның жүйесін категоризациялау, концептуализациялау процестерінің нәтижесі ретінде қарастыру оның семантикасындағы ерекшеліктердің табиғатын дұрыс бағалауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: шақ категориясы, когнитивті грамматика, концепт, когнитивті модель, фреймдік семантика, категоризация, концептуализация.

Yernazarova Z.

**The category of verb
tense: semantic and cognitive
analysis**

This paper deals with the problem of classification of the grammatical category of verb tense which remains undefined in the practical grammar of the Kazakh language. Several cognitive models of time are identified in the language, defined by the cultural-gnostic experience of the ethnic group and aspects functioning in the speech of the language. It is presumed that the cognitive approach in the framework of the cognitive theory of time and aspect may lead to better understanding of the grammatical meaning and function of the verb tense.

Key words: categorization of verb tenses, cognitive grammar, concept, cognitive model, frame semantics, categorization, conceptualization.

Ерназарова З.Ш.

**Категория времени глагола:
семантико-когнитивный анализ**

В статье рассматривается проблема классификации грамматической категории времени глагола, которое остается неопределенным в практических грамматиках казахского языка. В языке реализуется несколько когнитивных моделей времени, определяемых как культурно-познавательным опытом этноса, как и свойствами самого языка, функционирующего в речи. Делается предположение, что когнитивный подход в рамках когнитивной теории времени и вида сможет лучшему пониманию грамматического значения и функции глагольного времени. В ходе исследования данная проблема рассматривается в зависимости от когнитивных моделей познания человека.

Ключевые слова: категория времени глагола, когнитивная грамматика, концепт, когнитивная модель, фреймовая семантика, категоризация, концептуализация.

**ЕТІСТІКТІҢ ШАҚ
КАТЕГОРИЯСЫ:
СЕМАНТИКА-КОГНИ-
ТИВТІК ТАЛДАУ**

Етістіктің шақ категориясына көптеген зерттеулер арналды. Құрылымдық грамматика шақ категориясының парадигмалық жүйесін анықтады. Функционалды грамматика ағытындағы зерттеулер шақ категориясын темпоральділік функционалды-семантикалық өрісінің ядросы ретінде зерттеп, «уақыт» семантикасының тілдік деңгейлер бірліктерінің өзара байланысы арқылы берілуін талдап шықты [1, 42]. Алайда етістіктің шақ категорияларына берілетін анықтамалар мен сипаттамалар әр уақытта оның коммуникация барысындағы қолданысын толық түсіндіре алмай жатады. Өйткені шақ категориясының коммуникациядағы қызметі үнемі оның тілдік мәнімен сәйкестене бермейді.

Темпоралдылық функционалды-семантикалық өрісін зерттеген А.Жаңабекова қазақ тілі грамматикасының негізін салған А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, Н. Бегалиев еңбектеріне шолу жасай отырып, шақ категориясының жіктелімінде әртүрлі ұстанымдардың – векторлық немесе дейктикалық, аспектілік, модальдік, құрамды, кешенді, аралық ұстанымдардың басшылыққа алынғанын айтады [2, 28-31]. Яғни қазақ ғалымдары етістіктің қолданылуымен көрінетін шақ категориясы уақытты ғана емес, онымен қоса екінші мағына түрлерімен қабаттаса берілетінін байқаған. Етістіктің шақ түрлерінің қолданысындағы мағыналық айырмашылықтарды саралау үшін әртүрлі аспектілер тұрғысынан бағалаған. Алайда қазіргі лингвистиканың даму деңгейінен аталған жіктелімдердің негізінде сөйлеуші адам, оның танымында болып жатқан когнитивті процестер жатқанын анықтауға болады. Мысалы, бір сөйлеу жағдаятында орын алуы мүмкін мына сөйлесім түрлерін алып қаралық. 1. – Сен кітапханда болдың ба? Кеше барғанмын. 2. – Кім келді? – Апам ғой келген. 3. – Кім келді? – Апа, көрші бала келіп тұр?

Бір сөйлеу жағдаятында орын алған әрекеттер тілде әртүрлі шақ түрінде көрініс тапты. Егер оны сөйлеу жағдаятымен байланысты түсіндіретін болсақ, сөйлеп тұрған уақытта аяқталған әрекет жедел өткен шақта көрініс табуы қажет. Бірақ бір жағдайда әртүрлі адамдардың бірдей әрекеті әртүрлі шақ түрлері арқылы беріліп тұр. Неге? деген сұраққа құрылымдық грамматика түсінік бере алмайды. Сонымен байланысты шақ

категориясының қалыптасу механизмін терең зерттеу, пропозиция элементтерінің тілдік бірлік ретінде ұйымдасқанға дейінгі таным процесіндегі өзара байланысу механизмін зерттеу қажеттілігі туындайды. Сондықтан тілдік мән мен оның қолданысынан туындайтын мағына арасындағы сәйкессіздікті когнитивті лингвистиканың қағидалары негізінде зерттеу қайшылықты түсіндірудің жолдарын анықтайды деп ойлаймыз.

Когнитивті лингвистиканың мақсаты тілдік категорияларды таным процесінің нәтижесі – когнитивті модельдің туындысы ретінде қарастыру болып табылады. Әр ғылыми бағыттың ғылыми зерттеу аппараты, ұғым түсініктері болатыны сияқты когнитивті лингвистикада ғылым сала ретінде қалыптаса отырып, өз зерттеу қағидаларын, категориялары мен тірек ұғымдарын анықтады

Когнитивті лингвистиканың қағидалары:

- тілдік формалар арқылы бейнеленетін білім когнитивті модельдер түрінде жинақталған; тілдік категориялар когнитивті модельдердің нәтижесі болып табылады [3, 25; 4, 54]

- адамның әлемді тануы, концептуализациялау, категоризациялау процестері когнитивті модельдер арқылы жүзеге асады;

- Категориалды құрылымдар мен прототиптік модельдер сол ұйымдасқан білімнің тек нәтижесі болып табылады [5, 12]

- әлем туралы білім концептілер түрінде жинақталады, концепт когнитивті модель (құрылым) болып табылады, шынайы өмір туралы ақпарат – пропозиция – әртүрлі модельдерде бейнеленеді. Пропозиция объективті өмірде құбылыстар арасындағы, олардың қасиеттері арасындағы бар байланыстардың адамның тану, ойлау процестерінен өткен бейнесі болып табылады [4, 140].

Когнитивті бағыт білімнің барлық формасын тілде бейнеленуімен салыстырып отыруды керек етеді. Етістік әлемді танудың нақты бір ситуациясын, кесіндісін бейнелейтін базалық категория ретінде өзіне көңіл аударады. Өйткені етістік сөйлемнің предикаты, ядросы қызметін атқаратындықтан, ол әлем туралы білім түрлерін байланыстырып, имплицитті түрді бірнеше білім құрылымдарын (категорияларды) өз бойына жинақтап тұрады. Әрекетті атайтын етістік оның уақытын, өту сипатын, оның иесін бір өзі – ақ жинақтап жеткізе алады. Сондықтан да етістіктің басқа сөз таптарымен салыстырғанда, грамматикалық категориялары көп болып табылады [6, 50]

Тілдік мәннің когнитивті негізін анықтау, ашу үшін өлшемдер керек. Р. Лэнекер өз зерттеулерінде ментальді кеңістік және когнитивті модельдер ұғымдарын енгізді. Ментальді кеңістік нақты сөйлеу жағдаятында орын алып, адамның тәжірибесі мен білім қорын қамтиды. Ментальді кеңістік өткен, осы, келер уақытпен байланысты ойлау процесін қамтиды. Ментальді кеңістік когнитивті модельдер арқылы құрылымға бөлінеді: бейнелік схемалық (жоғары – төмен, бүтін – бөлшек, негіз – жол – мақсат), пропозициялық құрылымдар (сценарий, скрипт, пропозиция, таксономия), метафоралық, метонимиялық когнитивті құрылымдардан тұрады. Етістік нақты сөйлеу жағдаятымен байланысты қолданылып, ментальді кеңістікті қалыптастырушы негізгі элемент қызметін атқарады. Лингвистикалық зерттеулер тілдің құрылымдық – жүйелік сипатымен байланысты зерттеу нысанын нақты құрылымдық, жүйелік сипатқа ие нақты бір өлшемдер бойынша қарастыруды керек етіп тұрады. Сонда зерттеу нақтылыққа ие болады. Сонымен байланысты болуы керек Р. Лэнекер сөйлеу жағдаятымен байланысты қалыптасатын ментальді кеңістіктің мазмұнын құрылымдарға бөледі. Прототиптік мән құрылым түрлерін анықтайтын мағыналық бөлшек болып табылады. Когнитивті грамматиканы зерттеушілер грамматикалық формалардың тілдік мәнінің көріну жиілігіне қарай прототиптік мәнді анықтап, оны сызба өлшем түрінде көрсету туралы идеяны ұсынды. Когнитивті грамматика мына үш теорияға сүйенуі керек деп есептейді Р. Лэнекер. Жиі қолданылатын тілдік бірліктің мысалы, морфема өзара байланысты бірнеше мағынаға ие. Бұл мағыналар белгілі бір жүйе құрайды. Жүйе прототиптік мағыналар және оның нақты жағдайларда көрінуі, түсіндірілуі болып табылатын түрлерінен құралады. Ч. Филлмор, Р. Лэнекер когнитивті грамматиканың негізгі мақсаты осы мағыналар жүйесін анықтау, жүйенің құрылу, байланысу заңдылықтарын анықтау болу керек деп есептейді [3, 27; 4, 30]. Екіншіден, кез келген тілдік мәнді когнитивті тұрғыдан сипаттауға, түсіндіруге болады. Өйткені тілдік мән когнитивті процестермен (концептуализация және категоризация процестерімен), когнитивті құрылымдармен байланысты. Үшіншіден, тілдік мәнді нақты бір сөйлеу жағдаятының немесе шынайы өмірдің объективті көшірмесі ретінде бағаламау керек. Адам шынайы өмірді әртүрлі модельдеуі мүмкін. Сондықтан өмір кесіндісін тілдік мән арқылы жеткізгенде, адам оған жаңа мағыналар үстейді.

Р.Лэнекердің пікірінше, когнитивті мазмұнды форматтау немесе бейнелі сызбасын сызу алты түрлі өлшемдермен іске асады. Бұл өлшемдерді Р. Лэнекер профиль деп атайды. Когнитивті мазмұннан элементтерді шығару немесе жіктеу үшін өлшем профильдер тілдік мәнмен байланысты анықталады [4, 2,30]. Мысалы, біздің жағдайымызда етістік арқылы берілетін әрекет кеңістік пен уақытта іске асады. Кез келген әрекет кеңістікте және уақытта іске асып, басталатын, аяқталатын, орын алатын, кеңістікте орнын өзгертетін болғандықтан, етістіктің когнитивті мазмұны осы екі категория арқылы ашылады.

Келесі өлшем – нақтылық. Әрекеттің іске асуы не аспауының нақтылануы. Нақтылық әрекет иелерінің қатысуы арқылы анықталады. Әрекеттің іске асуы объектілердің қатысуымен нақтыланады. Нақтылық сөйлеушінің әрекетті бақылаушы не оны іске асырушы болуына қарай анықталады.

Келесі өлшем – предикацияның іске асуы. Әрекеттің оның иесімен байланысуы. Немесе сөздердің байланысында әрі мағыналық, әрі пропозициялық сәйкестіктің болуы.

Етістік өз лексикалық мағынасымен тұтас бір сөйлеу жағдаятын қамтитын болғандықтан, пропозиция мазмұнын құрылымдарға жіктеу үшін Ч.Филмордың фреймдік семантика теориясы басшылыққа алынуы керек [3, 23]. Фреймдік семантика сөзбен байланысты адам танымында тәжірибе түрінде қалыптасқан білімді құрылымдарға жіктеудің әдісі ретінде қалыптасты. Концептінің – білім жиынтығының – адам танымында сақталуын әртүрлі сызбалар түрінде формалды көрсетуге болады. Қазіргі уақытта *фреймдік семантика* теориясы тілдің семантикалық аспектісі мен таным, ойлау процесінің когнитивті құрылымдары арасындағы байланысты зерттейтін әдіс болып қалыптасты. Тілдік бірлік мәнінің адамның таным тәжірибесіне тәуелділігін аша отырып, фреймдік семантика теориясы олардың нақты шекарасын бөліп көрсете алмайды. [5, 61]. Алғашқыда фрейм деп типтік ситуацияларымен ассоциацияланатын тілдік бірліктерді атады. Тіл білімінің қазіргі даму деңгейінде фреймге білім жиынтығы, тілдік бірлікпен байланысты ассоциацияланатын білім жиынтығы деген түсініктеме беріледі. Фреймдік зерттеулердің ұғымдық – категориялық аппаратын қарастыратын зерттеу жұмыстары жеткілікті болғандықтан, арнайы тоқталу қажет емес деп есептейміз.

Когнитивті бағыттағы зерттеулерде тілдік мән мен мағынаны ажырату маңызды болып

табылады. Бұл екі ұғымның арақатынасы зерттеулерде әртүрлі түсіндіріледі. Мысалы,

Н.Н. Болдырев сөйлесім мағынасы шынайы өмірден алынған ақпаратты танымда категоризациялау негізінде қалыптасады деп есептейді. Категоризация дегеніміз оқиғаны нақты бір тілдік бірліктермен сәйкестендіру, репрезентациялау болып табылады. Тілдік бірліктермен сәйкестендіру барысында біз жалпы концептіні емес, нақы жағдайға байланысты оның көрінісін басқа тілдік бірліктермен байланысында береміз. Тілдік бірліктің сөйлеу үстіндегі қолданысы нақты жағдайға сай келетін концептіні белсендендіреді. Қолданыс үстінде бірнеше таным категориялары өзара байланысқа түседі де, тілдік бірлік арқылы жеткізілетін қалыпты прототиптік категориялық мән жаңа қызметте көрінеді. Н.Н. Болдырев оны функционалды категоризация деп атайды [7, 164]

Етістіктің шақ категориясын когнитивті тұрғыда зерттеуде сөйлеу жағдаяты ұғымы шешуші орынға ие. Өйткені шақ, қимыл әрекеттің өтуі нақты жағдаятта орын алуына байланысты анықталады. Сөйлеу жағдаяты бір- бірімен байланысты объектілерден құралады. [2, 15] Сөйлеу жағдаяты пропозициясында екі түрлі негізгі объект бар. Ол сөйлеу жағдаятына қатысушылар және олардың өзара байланысын сипаттайтын предикаттық белгілер. Сөйлесім пропозициясын қалыптастыратын негізгі компонент предикат болып табылады. шынайы өмірдегі субъектілер мен объектілер сөйлесім мазмұнында қамтылмаса да, предикат олар мәнін анықтап тұрады.

Қазақ тіліндегі етістік шақтарының ішінде мақалада бұрынғы өткен шақ түрі қарастырылады.

Қазақ тілі білімінде шақ категориясын сөйлеу жағдаятымен, оның қатысушыларымен байланысты қарастыру Ы. Мамановтың зерттеулерінде орын алған. «Жедел өткен шақ формасының басқа шақ формаларынан шақты, мезгілді көрсету жағынан еш айырмашылығы жоқ. Бұлардың арасында мағыналық айырмашылық сөйлеушінің не қимыл иесінің өткендегі қимылға қатысын білдіруі. Сондықтан шақ формаларының атаулары шартты түрде қойылған терминдер.

Ғалым жедел өткен шақ пен бұрынғы өткен шақ туралы мынадай тұжырым айтады: «Жедел өткен шақ формасы мен бұрынғы өткен шақ формасының арасында мезгілді білдіру жағынан еш айырма жоқ». Жедел өткен шақ формасы әрекетті тек хабарлауды мақсат етсе, «ал бұ-

рынғы өткен шақ форасын сөйлеуші сөйлеу кезінен бұрын болған істі жай хабарлау түрінде емес, тыңдаушыға сол өткендегі істің, қимылдың болу, болмау нәтижесін түсіндіріп, соған көңіл аудару керек болған жағдайда қолданады» Өткен шақ формалары ауызекі сөйлеу тілінде болсын, баспа тілінде болсын бірінің орнына бірі ерікті түрде қолдана беруге көнбейді, өйткені олар дублет формалар емес. Сонымен қатар олардың шақтық мағынасы бірі бұрын, бірі кейін болған іс -әрекетті, қимылды білдірмейді. Бұрынғы өткен шақ деп аталуы ондағы қимылдың жедел өткен шақ формасы көрсететін қимылдан бұрын болғандығында емес. Бұл шартты түрде берілген грамматикалық термин. Демек,

жедел өткен шақ пен бұрынғы өткен шақтың арасындағы айырмашылық мезгілдік мағына білдіруінде емес, олардың әрқайсысына тән семантикасында». [8, 171]

Ғалымның «мағына» сөзін емес, семантика сөзін қолдануында үлкен мән бар. Ол «семантика» деген сөз арқылы шақ түрінің қолданылуын анықтайтын лексикалық мағына не грамматикалық мағына ғана емес, одан да күрделі құрылымдар бар екенін айтқысы келген шығар.

Фрейдік семантика теориясына сай етістіктің өткен шақ категориясын когнитивті тұрғыда зерттеу өлшемдерінің сызбасын құрастырдық. Шақ категориясы концепт ретінде когнитивті құрылымнан тұрады.

Фрейд түрлері					
уақыт	қазір аяқталған/аяқталған		бұрын аяқталған	аяқталмаған	
кеңістік	сөйлеу жағдаяты орнында		одан тыс		
нақтылық	нақты іске асқан		нақты іске аспаған		
субъектілік	нақты сөйлеу жағдаятында бар қатысушы		бақылаушы		
әрекеттің өту фазасы	қайталамалы		басталуы	аяқталуы	созылуы
сөйлеу мақсаты	хабарлау	нақтылау	болжау	дәлелдеу	баяндау

Ұсынылған сызба бойынша мына сөйлемді талдап көрелік: Конференция кеше болған.

- уақыт : аяқталған;
- кеңістік бойынша : сөйлеу жағдаятынан тыс;
- нақтылық : нақты іске асқан;
- субъектілік : сөйлеуші бақылаушы ретінде қатысқан;
- әрекеттің өту фазасы : аяқталған;
- сөйлеу мақсаты : нақтылау

Қазақ тілінің морфологиялық формалары арқылы берілетін шақ категориясы антропоцентрилік және дейттік сипатқа ие. Басқаша айтқанда, уақыттың сөйлемде морфологиялық формалар арқылы берілуі сөйлеуші мен нақты сөйлеу жағдаятына қарай анықталады. Шақ категориясын жеткізуші формалар сөйлеушінің оқиғаға қатысы барын не жоғын да жеткізе алады. Мысалы, «барғанмын, бардым, барыпты» етістіктеріндегі шақ формалары уақыттың сөйлеу жағдаятымен салыстырғанда алыс / жақын-

дығын емес, сөйлеушінің сөйлемде берілген пропозицияға қатысын, көзқарасын (қажет, маңызды, маңызды емес), бағасын да жеткізіп тұр. Яғни қазақ тіліндегі шақ категориясының морфологиялық жүйесінің негізінде сөйлеуші адамның когнитивті таным модельдері жатыр.

Кез келген сөйлесім сөйлеу жағдаятында сөйлеу әксісі түрінде дүниеге келетіндіктен, оның қалыптасу механизмін когнитивті аспектіде қарастыру сөйлесім семантикасын зерттеудің жаңа мүмкіндіктерін ашады. Етістіктің өткен шақ категориясының түрлері жеке – жеке форма емес, бір шақтық мағынаның варианттылық көрінісі болып табылады.

Қазақ тіл білімінде дамып келе жатқан когнитивті грамматика саласы өз мазмұны мен ауқымын толыққанды қалыптастырып болған жоқ [9]. Ал оның ғылыми – зерттеу ұғымдарының дұрыс қалыптасуы алдағы уақытта сапалы ғылыми зерттеулерді дүниеге келтіреді деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

- 1 Ахметжанова, З. К. Функционально-семантические поля русского и казахского языков Алма-Ата, Наука – 1989 – 108 с
- 2 Жаңабекова А.Ә. Қазақ тіліндегі функционалды –семантикалық темпоралдылық категориясы.-Алматы: «Елтаным» баспасы»,2012. – 154 б.
- 3 Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания / Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23.- 1988 – 320 с.
- 4 Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем/ Когнитивные аспекты языка. – В кн.:Новое в зарубежной лингвистике, вып. XXIII. Москва – 1988 – 320 с.
- 5 Кубрякова, Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира/ Е.С. Кубрякова. – Москва – Языки славянской культуры, 2004 – 560 с.
- 6 Болдырев Н.Н. Когнитивный подход к изучению глагола и глагольных категории// Традиционные проблемы языкознания в свете новых парадигм знания.Москва –2000. – С. 50-63.
- 7 Болдырев. Н.Н. Фреймовая семантика как метод когнитивного анализа языковых единиц/ Моделирование процессов функциональной категоризации глагола. Тамбов:Изд-во ТГУ.,2000 – С. 163-171.
- 8 Маманов Ы. Қазақ тілі білімінің мәселелері. Қазіргі қазақ тілі тарауы. Алматы, Арыс баспасы, 2007 – 105-107 беттер
- 9 Жубаева О. Грамматические категории как отражение этнокультурной специфики языка. www.rusnauka.com/12_KPSN.../3_167073.doc.htm

References

- 1 Akhmetzhanova, Z.K. Funkcionalno-semanticheskiye polya russkogo i kazakhskogo yazyka Alma-Ata, Nauka – 1989 – 108 с
- 2 Zhanabekova A.A. Kazakh tilindegi funkcionaldy-semantikalyk temporaldyk kategoriyasy.- Almaty: «Eltanym» baspasy», 2012. – 154 b.
- 3 Fillmor Ch. Freimy i semantika ponimaniya / Novoe v zarubezhnoy lingvistike. Vyp.23.- 1988- 320 с.
- 4 Lakoff D., Johnson M. Metafory, kotorymi my zhivem/ Kognitivnyye aspekty yazyka. – V kn.: Novoe v zarubezhnoi lingvistike, vyp. XXIII. Moskva – 1988 – 320 с.
- 5 Kubryakova, E.S. Yazyk i znanie: Na puti polucheniya znaniy o yazike: Chasti rechi s kognitivnoi tochki zreniya. Rol' yazyka v poznanii mira/ E.S. Kubryakova. – Moskva – Yazyki slavyanskoi kul'tury, 2004- 560 с.
- 6 Boldyrev N.N. Kognitivnyi podhod k izuchenyu glagola i glagolnykh kategorii// Tradicionnye problemy yazykozhaneya v svete novykh paradigim znaniya. Moskva – 2000. – С. 50-63
- 7 Boldyrev. N.N. Freimovaya semantika kak metod kognitivnogo analiza yazykovykh edinic/ Modelirovanie processov funkcionanoi kategorizacii glagola. Tambov: Izd-vo TGU., 2007 – С.163-171.
- 8 Mamanov Y. Kazakh tili biliminin maseleleri. Kazirgi Kazakh tili tarauy. Almaty, Arys baspasy, 2007 – 105-107
- 9 Zhubayeva O. Grammaticheskyye kategorii kak otrazhenie etnokul'turnoi specifiky yazyka. www.rusnauka.com/12_KPSN.../3_167073.doc.htm